

Concordatul României cu Vaticanul din perspectivă Ortodoxă – o abordare istoriografico-religioasă

[The Romanian Concordat with Vatican from an Orthodox Perspective – a historiographic-religious approach]

Iuliu-Marius MORARIU¹

Abstract. The Romanian Concordat with the Vatican signed in 1929 represented for sure an important moment in the history of the dialogue between the two states. In the same time constituted the topic of complex debates, parliamentary discussions and polemics especially between the Orthodox and the Catholics from this country. The Holy Synod of the Romanian Orthodox Church released a point of view that was against its ratification, its representatives like the Patriarch Miron Cristea, the Metropolitan from Sibiu Nicolae Bălan, but also theologians like Dumitru Stăniloae, Ioan Lupaș, or Grigorie T. Marcu protested against it and layman like Lazăr Iacob or Onisifor Ghibu tried to offer a historical and law perspective on the topic, underlining the fact that there were some aspects that should be considered as unconstitutional and it should be find a way to bring also the Romanian Orthodox Church on a position of equality with the Roman and Greek-Catholic ones. In the present research we will try to bring into attention the way how the Concordat was perceived by the Orthodox, the way how they have understood it, their critics and the requests that they had in regard with its content. We will both use there the texts of the aforementioned authors, the ones of later Orthodox scholars like Bartolomeu Valeriu Anania, but also recent historiography dedicated to the topic. From the methodological point of view, the work will be rather a review of literature and the analytic-deductive method will be the one mostly used.

Keywords: Concordat, 1929, debates, Romanian Orthodox Church, Nicolae Bălan, Ioan Lupaș, Valeriu Anania.

¹ Iuliu-Marius Morariu este doctor în teologie (Summa cum Laude) al Facultății de Teologie Ortodoxă din Cluj-Napoca și doctor în științe sociale al Universității Pontificale Angelicum din Roma (Summa cum laude), membru al Academiei Oamenilor de Știință din România, filiala New York, cercetător asociat al Universității din Pretoria, Africa de Sud și membru al Centrului de formare Culturală, Catehetică și Culturală „Sfântul Maxim Mărturisitorul” al Episcopiei Ortodoxe Române a Canadei. Este de asemenea eclesiarhul Catedralei Episcopale „Sfântul Mare Mucenic Gheorghe și Sfinții Mucenici Epictet și Astion” din Saint-Hubert, QC și exarhul mănăstirilor din Episcopia Ortodoxă Română a Canadei. A publicat, editat, coordonat sau tradus 46 de volume și peste 300 de studii și articole de teologie, istorie și sociologie. E-mail: iuliu.morariu@ubbcluj.ro.

Introducere

Concordatul României cu Vaticanul a reprezentat, atât în perioada interbelică, cât și ulterior² un subiect intens dezbătut care, nu de puține ori, a iscat controverse și chiar schimburi acide de replici. Relevanța lui ca document istoric e certificată, între alte chestiuni, și de acest fapt. De aceea, vom încerca în rândurile de față să trecem în revistă principalele critici pe care le-a suscitât Concordatul din partea Bisericii Ortodoxe Române, să vedem care au fost aspectele care au determinat reacții acide și cum s-au repercutat ele asupra spectrului teologiei politice, a relației dintre Biserică și stat și a celei dintre diferitele confesiuni din spațiul românesc.

Concordatul României cu Vaticanul din perspectivă Ortodoxă

Conform *Dicționarului Explicativ al Limbii Române*, termenul de Concordat are două sensuri principale și un al treilea secundar. Cel dintâi dintre ele se referă la relația dintre Statul Pontifical și un alt stat, iar cel de-al doilea se repercutează asupra mediului de afaceri și privește creditarea, ori declararea stării de faliment. Astfel, după cum țin să definească lingviștii contemporani, el este:

„1. *Tratat încheiat de papă cu diferite state, pentru stabilirea statutului și privilegiilor Bisericii catolice în respectivele state.*

2. *Contract încheiat sub controlul justiției, între un comerciant insolubil și creditorii lui, prin care se acordă comerciantului reducerea sau amânarea plăților, spre a-i îngădui continuarea comerțului.*

2.1. *Concordat preventiv = concordat încheiat înainte de declararea în stare de faliment*”³.

În spațiul românesc, întrebuintarea cea mai des întâlnită, cu puternice reverberații a reprezentat-o cea dintâi dintre ele. Așa cum era de așteptat, faptul că Vaticanul dorea să reglementeze relațiile cu Statul Român a vexat Biserica majoritară de aici, care era cea Ortodoxă. Aceasta s-a simțit discriminată de prevederile acestui document și a criticat atât conținutul său, cât și modul în care

² Așa se face că acest subiect se regăsește și în paginile unor lucrări recente, controversate după părerea unor istorici. A se vedea, de exemplu: Oliver Jens Schmitt, *Biserica de stat, sau Biserica în stat?: O istorie a Bisericii Ortodoxe Române: 1918–2023*, Editura Humanitas, București, 2023, p. 88. Vezi de asemenea și: Sergiu Tomescu, „Concordatul României cu Vaticanul. Câteva aspecte ale relațiilor României cu Vaticanul și situația Bisericii în perioada 1918-1928”, în *Revista Teologică*, CIX (2018), no. 2, p. 98-110; Adrian Ignat, „Concordatul cu Vaticanul (1927)”, în *Revista Românească de Studii Axiologice*, I (2020), no. 1, p. 71-79.

³ Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”, *Dicționar Explicativ al Limbii Române (DEX)*, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998, s. v. „concordat”. O definiție similară, mai bogată, ce-i drept, în referințe istorice, oferă și *Encyclopedia Britannica*. Cf. <https://www.britannica.com/topic/concordat>, accesat 25. 04. 2023.

s-a realizat sancționarea și ratificarea sa. Istorici bisericești de confesiune Ortodoxă precum Ioan Lupaș⁴, ori ierarhi ai Bisericii Ortodoxe precum Nicolae Bălan se vor număra între cei care vor coordona acțiunile cu caracter militant împotriva acestui document și a implementării prevederilor lui, alături de teologi precum părintele Dumitru Stăniloae⁵ sau Ioan Mateiu⁶. În plus, va exista și o poziție oficială a Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române odată cu ratificarea documentului în cauză⁷. Dezbaterile, care vor dura aproape un deceniu, se vor întinde din anul 1920 și până la ratificare. Vor fi continuate de alte discuții, care vor aduce cu sine documentul din anul 1933. Texte precum cel al lui Miron Cristea⁸, ale lui Tudor Popescu⁹, ori ale lui Ștefan Meteș¹⁰ vor veni să acompanieze dezbaterile privitoare la acest document.

Atunci când se va pune în discuție votarea lui în 1929, partida Ortodoxă va fi cea care îl va considera neconstituțional, alături de cei reprezentanții unora dintre minorități, în vreme ce, toate partidele politice își vor exprima acordul. Astfel, după cum ține să sublinieze o cercetătoare contemporană, care realizează o trecere în revistă a istoriografiei problemei:

„Legea pentru ratificarea Concordatului (1929) a provocat vii dezbateri în Camera și Senat și a produs mari nemulțumiri. Discursul din Parlament al dr. Aurel Vlad, ministrul Cultelor și Artelor a fost publicat în același an. El a arătat că proiectul de Lege a fost acceptat de toate partidele politice, exceprându-i pe reprezentanții Bisericii Ortodoxe și ai minorităților maghiară și ucrainiană”¹¹.

Între vocile care se vor exprima cu vehemență împotriva lui se vor număra cea a Mitropolitului Ardealului, Nicolae Bălan¹², Ioan Lupaș¹³, părintele Dumitru Stăniloae,¹⁴ alături de Grigorie T.

⁴ Cf. Ioan Lupaș, *Chestiunea Concordatului în raport cu suveranitatea Statului Român și cu programul Istoric al partidului național din Transilvania*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1921.

⁵ Dumitru Stăniloae, *Catolicismul de după războiu*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1933, pp. 133 - 137.

⁶ Ioan Mateiu, *Valoarea Concordatului încheiat cu Vaticanul*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1929.

⁷ ***, „Pentru Neam și Lege. Declarațiile Sfântului Sinod contra Concordatului”, în *Legea românească*, (IX) 1929, nr. 12, p. 106.

⁸ Miron Cristea, *România și Vaticanul*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1921.

⁹ Tudor Popescu, *Concordatul cu Papa, cea mai mare primejdie națională actuală a României: studiul de drept constituțional: istoric, proiectul legii regimului general al cultelor, proiectul concordatului, explicarea fiecărui articol, concluzii*, Institutul de Arte Grafice "Răsăritul", București, 1927.

¹⁰ Ștefan Meteș, „Politica religioasă a României față de catolicismul unguresc”, în *Neamul Românesc*, XIX (1924), p. 56.

¹¹ Adela Herban, „Considerații Istoriografice Asupra Relațiilor Diplomatice ale României cu Vaticanul (1920-1940)”, în *Sargetia*, XXVII (1997-1998), nr. 2, p. 578.

¹² Vezi: Nicolae Bălan, *Biserica împotriva Concordatului. Discurs rostit de dr. Nicolae Bălan la Senat*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1929; Idem, „Biserica ortodoxă și Concordatul”, în *Revista teologică*, XIX (1929), p. 209-229.

¹³ Ioan Lupaș, *Chestiunea Concordatului în raport cu suveranitatea Statului Român și cu programul Istoric al partidului național din Transilvania*.

¹³ Dumitru Stăniloae, *Catolicismul de după războiu*, 133 - 137.

¹³ Ioan Mateiu, *Valoarea Concordatului încheiat cu Vaticanul*.

¹⁴ Dumitru Stăniloae, „Catolicismul și cultura modernă”, în *Revista teologică*, XXIII (1933), nr. 1-2, p. 78-89. Textul va da startul unei adevărate sinteze, care se va continua în paginile următoare ale revistei.

Marcu¹⁵, dar și laici precum Onisifor Ghibu¹⁶. Între pozițiile mai moderate poate fi menționată cea a lui Lazăr Iacob¹⁷, care analizează, în cadrul celor cinci subunități tematice ale lucrării aspectele fundamentale privitoare la Concordat, evidențiind aspectele de natură juridică și insistând asupra faptului că, din perspectiva Statului Român ar fi necesară punerea pe picior de egalitate cu Catholicismul a Bisericii Ortodoxe¹⁸ din acest spațiu, spre a evita viitoarele disensiuni și a realiza o abordare echitabilă.

Critici venite din partea teologilor ortodocși vor fi de asemenea publicate în cadrul revistei *Biserica Ortodoxă Română*, periodicul oficial al Patriarhiei Române. Chiar și după denunțarea Concordatului, autori precum arhimandritul, la acea vreme, Valeriu Bartolomeu Anania, vor scrie texte împotriva lui¹⁹. De altfel, autorul în cauză va adresa chiar un memoriu Senatului Statelor Unite ale Americii, în cadrul căruia va vorbi despre maniera neconstituțională și discriminativă de a se prezenta a documentului. După 1989 vor exista de asemenea abordări dedicate subiectului, însă multe dintre ele își vor pierde din vehemență. Toate aceste texte vor veni să ilustreze un cadru polemic și o multitudine de discuții iscate între cele două Biserici în spațiul românesc²⁰.

Dacă ar fi să sintetizăm poziția Ortodoxă cu privire la Concordat și importanța lui, ar trebui să subliniem faptul că o primă obiecție care i se aduce acestuia în perioada interbelică este neconstituționalitatea. Aidoma mitropolitului Nicolae Bălan de la Sibiu și Onisifor Ghibu va ține să arate că:

¹⁵ G. T. Marcu, „Vaticanul în slujba revizionismului unguresc”, în *Telegraful Român*, 10 noiembrie 1935, p. 5. Vezi: Adela Herban, „Considerații Istoriografice Asupra Relațiilor Diplomatice ale României cu Vaticanul (1920-1940)”, 578-584, pentru o prezentare detaliată a textelor privitoare la subiect.

¹⁶ Vezi: Onisifor Ghibu, *Nulitatea concordatului dintre România și Sf. Scaun: expuneri și încheieri ale Consiliului Legislativ, Contenciosului Ministerului de Instrucțiune și Culte, Consiliului inspectorilor generali din Ministerul Cultelor pentru elaborarea Regulamentului Legii Cultelor din anul 1928: precedate de o scurtă privire asupra istoriei concordatului românesc*, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, Cluj, 1935.

¹⁷ Lazăr Iacob, *Cultul Catolic în România – Concordatul cu Vaticanul*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1933.

¹⁸ „Dependența spirituală de Vatican a catolicilor confereau problemei o rezolvare aparte. Concordatul - spunea autorul - soluționează problema catholicismului din România printr-o nouă organizare ierarhică, prin încetarea drepturilor Patronatului suprem și, concomitent, prin asigurarea unei autonomii pe seama Bisericii catolice, creându-se acesteia o situație privilegiată comparativ cu cea ortodoxă. În această situație, dr. L. Iacob, susținea necesitatea ca Biserica ortodoxă, la rândul-i, să primească autonomie deplină, aceeași considerație și independență materială”. Adela Herban, „Considerații Istoriografice Asupra Relațiilor Diplomatice ale României cu Vaticanul (1920-1940)”, p. 581.

¹⁹ Valeriu Anania, *Pro Memoria – Acțiunea catholicismului în România interbelică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.

²⁰ Cf. Ioan Lupaș, „Chestiuni de metodă privitoare la lucrări de sinteză istorică”, în *Revista Teologică*, anul XXIX, nr. 2-3, p. 57-79.

„organele acestei biserici să evite tot ce poate primejdui integritatea, independența și Constituția Statului, liniștea publică și siguranța lui, deoarece uneori biserica este înfățișată ca o fațadă numai pentru asigurarea unor interese de caracter cu totul profan”²¹.

Reprezentanții Bisericii majoritare din spațiul românesc vor acuza atunci statul că se contrazice pe sine, întrucât drepturile cultelor erau prevăzute prin actul constituțional. La rândul lui, Titulescu va solicita, odată cu ratificarea, anumite referiri lămuritoare, care să asigure mai bună și rapidă receptare a documentului în rândul populației²², însă nu va vorbi despre motivația și interesele Statului Român în procesul de ratificare a unui asemenea document (acestea fiind, cel mai probabil, legate, între altele și de dorința lui de a determina papalitatea să ofere clădirea abației Sfânta Susana ca locație pentru Școala Românească din Roma)²³. Din păcate, acestea vor întârzia, iar starea conflictuală va persista pe durata întregii perioade interbelice. Astfel, după cum remarcă părintele Sergiu Tomescu:

„Situția de Biserică privilegiată, pe care Concordatul o consfințește pe seama cultului catolic, dă naștere și unei alte consecințe religioase: crearea și menținerea unei stări de permanentă tensiune între toate cultele din cuprinsul Statului român. Pe de o parte, catolicii capătă conștiința că sunt protejați de o putere din afară care le asigură existența și prosperitatea de la nivelul unor tratative internaționale. Mai mult, în doctrina catolică se cultivă principiul medieval după care Concordatul nu este altceva decât un act prin care Vaticanul acordă privilegii unui stat oarecare, el considerându-se un fel de supra-stat”²⁴.

Faptul de a lăsa o parte a patrimoniului României în grija exclusivă a Sfântului Scaun constituie un alt motiv de polemică. Acest lucru transformă, din perspectiva Ortodocșilor, pe demnitarii

²¹ Onisifor Ghibu, *Nulitatea concordatului dintre România și Sf. Scaun: expuneri și încheieri ale Consiliului Legislativ, Contenciosului Ministerului de Instrucțiune și Culte, Consiliului inspectorilor generali din Ministerul Cultelor pentru elaborarea Regulamentului Legii Cultelor din anul 1928 : precedate de o scurtă privire asupra istoriei concordatului românesc*, p. 11.

²² Comentând acest episod și atitudinea lui, Bartolomeu Anania arăta că: „Opinia publică românească ia cunoștință de semnarea lui de abia în februarie 1928, când existența Concordatului e denunțată în coloanele ziarului «Telegraful Român» din Sibiu. Se produc discuții agitate, proteste, interpelări, explicații penibile, semne de întrebare. Nicolae Titulescu își dă seama că, așa cum s-a făcut, Concordatul reprezintă o mare greșală politică a României și, în 1928, cere Vaticanului un număr de «declarații interpretative», menite să atenueze gravitatea documentului, declarații fără de care, spune omul nostru politic, ratificarea e imposibilă. Vaticanul refuză, Titulescu continuă să insiste, dar monseniorul Doici, demnitar al cancelariei papale, îi spune confidențial «că este vorba de rezistența personală a papei». Valeriu Anania, *Pro Memoria – Acțiunea catolicismului în România interbelică*, p. 13.

²³ După cum se poate vedea și din corespondența lui Vasile Pârvan, primul director al acesteia. Cf. Vasile Pârvan, *Corespondență și acte*, ed. Alexandru Zub, Editura Minerva, București, 1973, p. 230. Cf. Iuliu-Marius Morariu, *Christianity in the research of the members of the Romanian School in Rome (1922-1948) – philological, historical, artistic and architectural aspects*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021, pentru o prezentare detaliată a subiectului, dar și: Veronica Turcuș, *Școala Română din Roma (1922-1947)*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016, p. 33;

²⁴ Sergiu Tomescu, „Concordatul României cu Vaticanul. Câteva aspecte ale relațiilor României cu Vaticanul și situația Bisericii în perioada 1918-1928”, p. 106.

statului român care au votat la acea vreme ratificarea documentului, în oameni care pot fi acuzați de o lipsă elementară de patriotism²⁵. Crearea noțiunii de patrimoniu sacru²⁶, care nu este clar definită, însă, de către document, va genera tensiuni, iar faptul că numirea parohilor și a episcopilor catolici din spațiul românesc va fi lăsată exclusiv la latitudinea autorității pontificale va genera și ea îngrijorare²⁷.

Raportarea la Biserica Greco-Catolică va constitui de asemenea unul dintre punctele discutate în perioada interbelică, dar și ulterior. Un prim aspect care va stârni revolta Ortodocșilor îl va constitui discriminarea în raport cu ei din perspectiva organizării bisericești. Numărul de episcopi al Bisericii Unite cu Roma va fi considerat a fi disproporționat în raport cu cel al episcopilor Ortodocși, care reprezentau o masă mult mai mare a credincioșilor²⁸, iar fondurile alocate acestei Biserici vor fi văzute de asemenea ca fiind nerealiste. În plus, modul în care ea va fi văzută în raport cu Catholicismul va fi de asemenea taxat. Astfel, după cum arată istoricii bisericești:

„Acest proiect de concordat pretinde ca Biserica greco-catolicilor, considerată până atunci, prin prevederile Constituției, ca Biserică românească, să fie înglobată în cea Romano-Catolică și organizată în condițiile Codicelui de drept canonic al Vaticanului. De asemenea, el cere ca Fondul de studii și Fondul religios, administrate până aici de Stat, să fie predate Bisericii Romano-Catolice. La acest punct trebuie reținut că, prin prevederile Codicelui de drept canonic, proprietar al tuturor bunurilor deținute de Biserica Catolică este papa, ca șef suprem și discreționar al acesteia. Un articol cu totul special al noului proiect de concordat este acela prin care se prevede că episcopii, clerul și chiar credincioșii Bisericii Catolice de pe teritoriul Statului român pot comunica direct cu

²⁵ „Grija capitală a oricărei conduceri statale trebuie să fie aceea ca, prin toate actele ei legislative și de guvernământ, să-i asigure Statului suveranitatea și securitatea. Din acest punct de vedere, guvernele române dintre 1920 - 1927, precum și instituția monarhică din România, prin însuși faptul de a fi pertractat și încheiat Concordatul cu Roma, au făcut dovada unei lipse de patriotism elementar, concedând Vaticanului drepturi de natură să amenințe, deopotrivă, și suveranitatea națională, și siguranța Statului român. Un Concordat, prin însăși natura lui, cuprinde numeroase implicații politice de care statul semnatar trebuie să țină seamă. Și acestea, cu atât mai mult cu cât dubla natură a Bisericii Catolice — religioasă și politică — reprezintă, de multe secole, un loc comun al istoriei mondiale”. Valeriu Anania, *Pro Memoria – Acțiunea catholicismului în România interbelică*, p. 18.

²⁶ Onisifor Ghibu, *Nulitatea concordatului dintre România și Sf. Scaun: expuneri și încheieri ale Consiliului Legislativ, Contenciosului Ministerului de Instrucțiune și Culte, Consiliului inspectorilor generali din Ministerul Cultelor pentru elaborarea Regulamentului Legii Cultelor din anul 1928: precedate de o scurtă privire asupra istoriei concordatului românesc*, p. 47.

²⁷ Tudor Popescu, *Concordatul cu Papa, cea mai mare primejdie națională actuală a României: studiul de drept constituțional: istoric, proiectul legii regimului general al cultelor, proiectul concordatului, explicarea fiecărui articol, concluzii*, p. 30-31.

²⁸ „În partea introductivă a proiectului de concordat se pretinde paritatea deplină între Biserica Ortodoxă și cea Catolică. Dar în cuprinsul dispozițiilor ulterioare se vede clar că nu e vorba de paritate, ci de o adevărată privilegiere a bisericii catolice față de biserica-română, întru cât pentru un număr de cetățeni catolici, cari nu formează decât $\frac{1}{4}$ din numărul credincioșilor ortodocși, concordatul cere două mitropolii și o arhiepiscopie, pe când întreaga obște a românilor ortodocși nu are decât patru mitropolii și o arhiepiscopie”. Ioan Lupaș, *Chestiunea Concordatului în raport cu suveranitatea Statului Român și cu programul Istoric al partidului național din Transilvania*, p. 32.

Vaticanul, fără niciun fel de control din partea autorității civile, și aceasta nu numai în probleme de credință și organizare, ci în orice „afaceri bisericești”, formulă extrem de elastică și care deschide drum liber și oricărei acțiuni extra-bisericești”²⁹.

Concluzii

Concordatul a reprezentat și reprezintă încă, precum am încercat să arătăm și noi aici, un subiect ce merită discutat și analizat. Faptul că, în preajma ratificării a beneficiat de critici din partea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, a Patriarhului Miron Cristea, a Mitropolitului Nicolae Bălan, a unor teologi precum părintele Dumitru Stăniloae, Ioan Lupaș sau Grigorie T. Marcu, dar și a unor laici precum Teodor Popescu sau Onisifor Ghibu spune multe cu privire la importanța pe care o avea el din perspectiva Ortodoxă, dar și cu privire la îngrijorările pe care le isca din partea reprezentanților acesteia. În același timp, aspectele care definesc critica lor merită analizate și discutate până astăzi, soluționarea lor putând oferi, probabil, răspunsuri la preocupări comune și având o înrâurire asupra contextului ecumenic al dezbaterilor.

Bibliografie

Lucrări:

ACADEMIA ROMÂNĂ, INSTITUTUL DE LINGVISTICĂ „IORGU IORDAN”, *Dicționar Explicativ al Limbii Române (DEX)*, ediția a II-a, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998/

ANANIA, Valeriu, *Pro Memoria – Acțiunea catolicismului în România interbelică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.

BĂLAN, Nicolae, *Biserica împotriva Concordatului. Discurs rostit de dr. Nicolae Bălan la Senat*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1929.

CRISTEA, Miron, *România și Vaticanul*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1921.

GHIBU, Onisifor, *Nulitatea concordatului dintre România și Sf. Scaun: expuneri și încheieri ale Consiliului Legislativ, Contenciosului Ministerului de Instrucțiune și Culte, Consiliului inspectorilor generali din Ministerul Cultelor pentru elaborarea Regulamentului Legii Cultelor din anul 1928: precedate de o scurtă privire asupra istoriei concordatului românesc*, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, Cluj, 1935.

²⁹ Sergiu Tomescu, „Concordatul României cu Vaticanul. Câteva aspecte ale relațiilor României cu Vaticanul și situația Bisericii în perioada 1918-1928”, p. 103.

IACOB, Lazăr, *Cultul Catolic în România – Concordatul cu Vaticanul*, Tipografia Diecezană, Oradea, 1933.

LUPAȘ, Ioan, *Chestiunea Concordatului în raport cu suveranitatea Statului Român și cu programul Istoric al partidului național din Transilvania*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1921.

MATEIU, Ioan, *Valoarea Concordatului încheiat cu Vaticanul*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1929.

MORARIU, Iuliu-Marius, *Christianity in the research of the members of the Romanian School in Rome (1922-1948) – philological, historical, artistic and architectural aspects*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2021.

PÂRVAN, Vasile, *Corespondență și acte*, ed. Alexandru Zub, Editura Minerva, București, 1973.

POPESCU, Tudor, *Concordatul cu Papa, cea mai mare primejdie națională actuală a României: studiul de drept constituțional: istoric, proiectul legii regimului general al cultelor, proiectul concordatului, explicarea fiecărui articol, concluzii*, Institutul de Arte Grafice "Răsăritul", București, 1927.

TURCUȘ, Veronica, *Școala Română din Roma (1922-1947)*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2016.

SCHMITT, Oliver Jens, *Biserica de stat, sau Biserica în stat?: O istorie a Bisericii Ortodoxe Române: 1918–2023*, Editura Humanitas, București, 2023.

STĂNILOAE, Dumitru, *Catolicismul de după războiu*, Tiparul Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1933.

Studii și articole:

BĂLAN, Nicolae, „Biserica ortodoxă și Concordatul”, în *Revista teologică*, XIX (1929), p. 209-229.

HERBAN, Adela, „Considerații Istoriografice Asupra Relațiilor Diplomatice ale României cu Vaticanul (1920-1940)”, în *Sargetia*, XXVII (1997-1998), nr. 2, p. 574-593.

IGNAT, Adrian, „Concordatul cu Vaticanul (1927)”, în *Revista Românească de Studii Axiologice*, I (2020), no. 1, p. 71-79.

LUPAȘ, Ioan, „Chestiuni de metodă privitoare la lucrări de sinteză istorică”, în *Revista Teologică*, anul XXIX, nr. 2-3, p. 57-79.

MARCU, G. T., „Vaticanul în slujba revizionismului unguresc”, în *Telegraful Român*, 10 noiembrie 1935, p. 5. METEȘ, Ștefan, „Politica religioasă a României față de catolicismul unguresc”, în *Neamul Românesc*, XIX (1924), p. 56-80.

***, „Pentru Neam și Lege. Declarațiile Sfântului Sinod contra Concordatului”, în *Legea românească*, (IX) 1929, nr. 12, p. 106.

STĂNILOAI, Dumitru, „Catolicismul și cultura modernă”, în *Revista teologică*, XXIII (1933), nr. 1-2, p. 78-89. TOMESCU, Sergiu, „Concordatul României cu Vaticanul. Câteva aspecte ale relațiilor României cu Vaticanul și situația Bisericii în perioada 1918-1928”, în *Revista Teologică*, CIX (2018), no. 2, p. 98-110.

Siteografie:

<https://www.britannica.com/topic/concordat>, accesat 25. 04. 2023.